

IZMEĐU OPŠTEG I KONKRETNOG: POLITIČKA TOLERANCIJA I NAČELNO PRIHVATANJE DEMOKRATIJE U SRBIJI I EVROPI¹

Between the General and Specific: Political Tolerance and General Support for Democracy in Serbia and Europe

ABSTRACT Political tolerance is one of the basic values of a democratic society. At the same time, it is also a controversial value – political freedoms are often used to undermine democratic order. In light of the early findings of low level of political tolerance in Eastern Europe (e.g., Bahry, Boaz & Gordon, 1997; Gibson & Duch, 1993), it is important to investigate both its general level and the association with the support for general democratic norms. This paper presents results of a comparative research of political tolerance in Europe, with special focus on the situation in Serbia. The first part of the paper presents descriptive findings about the support for general democratic norms and the degree of tolerance in approximately 30 European countries. The second part analyzes the relationships between the general acceptance of democratic norms and political tolerance, i.e., the application of the abstract norms to specific groups. The research is based on the World Values Survey data (WVS; <http://www.worldvaluessurvey.org>). WVS data include the so called “the least liked group” measure of political tolerance, developed by Sullivan et al. (1979, 1982). The results, once again, indicted the gap between widespread endorsement of abstract democratic norms and readiness to grant the basic political liberties to various specific political groups. Although the level of political tolerance is low across Europe, intolerance is still more widespread in East European countries. Serbian respondents appear similar to those from neighbouring countries.

KEY WORDS *political tolerance, democracy, Serbia, Europe, comparative analysis*

APSTRAKT *Politička tolerancija se smatra jednom od temeljnih vrednosti demokratskog društva. Istovremeno, to je i kontroverzna vrednost - političke slobode se neretko koriste u svrhu potkopavanja demokratskog poretka. U svetlu ranih nalaza o nedostatku političke tolerancije kod stanovnika istočne Evrope (na pr., Bahry, Boaz i Gordon, 1997; Gibson i Duch, 1993), važno je istražiti kako opšti nivo netolerancije, tako i povezanost sa prihvatanjem opštih demokratskih normi. Ovaj rad predstavlja uporedno istraživanje*

¹ Zahvalnost za komentare na ranije verzije ovog rada dugujem Aleksandri Trogrlić, Vasić Aleksandru, Munćan Ljubomiru i Siniši Radoševiću.

političke tolerancije u Evropi, sa posebnim osvrtom na situaciju u Srbiji. Prvi deo rada predstavlja opisne nalaze o prihvatanju opštih demokratskih normi i stepenu političke netolerancije u tridesetak evropskih zemalja. Drugi deo deo je usmeren na ispitivanje povezanosti između načelnog prihvatanja demokratskog sistema i političke tolerancije, tj. primene opštih normi na konkretne grupe. Istraživanje je bazirano na podacima iz Svetske Studije Vrednosti (World Values Survey, WVS; dostupno na <http://www.worldvaluessurvey.org>). WVS podaci uključuju operacionalizaciju političke netolerancije poznatu kao metod „najmanje omiljene grupe” Salivena i saradnika (1979, 1982). Rezultati su još jednom ukazali na raskorak između opšteg prihvatanja demokratije i spremnosti da se osnovne političke slobode ograniče različitim konkretnim političkim grupama. Iako je nivo tolerancije nizak u gotovo celoj Evropi, netolerancija je ipak izraženija u zemljama istočne Evrope, pri čemu se ispitanici iz Srbije ne razlikuju puno od onih iz susednih zemalja.

KLJUČNE REČI politička tolerancija, demokratija, Srbija, Evropa, uporedna analiza

Uvod

Politička tolerancija se smatra jednom od temeljnih vrednosti demokratskog društva. Pošto je opšti društveni konsenzus moguć samo u vezi najopštijih principa, građani demokratskih društava su permanentno prinuđeni da žive uporedo sa onima koji dovode u pitanje njihove političke i druge vrednosti. Bilo da se posmatra sa gledišta građanskih sloboda, ili da se traga za pragmatičkim rešenjima za dileme političkog pluralizma, tolerancija se javlja kao temeljna vrednost idealne političke zajednice.

Politička tolerancija je, međutim, i suštinski kontroverzna vrednost. Političke slobode se redovno koriste u svrhu potkopavanja demokratskog sistema. Retorika i aktivnosti političkih organizacija neretko vređaju lično dostojanstvo građana i ugrožavaju stabilnost političkog poretka. Granice političkih sloboda, stoga, nisu nikad mirne. S jedne strane, čak i društva sa najdužom tradicijom liberalne demokratije ograničavaju slobodu aktivnosti raznih političkih grupa. S druge strane, razne političke organizacije nastoje da, svaka u svome pravcu, prošire postojeće političke slobode, a neretko da iste ograniče svojim političkim protivnicima.

Imajući rečeno u vidu, nije čudno da je politička tolerancija već više od pola veka predmet empirijskih istraživanja (Gibson, 2006). Prva istraživanja, sprovedena u SAD (Stouffer, 1955; Prothro i Grigg, 1960; McClosky, 1964), otkrila su prilično visok nivo netolerancije kod opšte populacije. Iako je većina stanovništva izražavala prihvatanje opštih demokratskih vrednosti, velike razlike su se pokazale u odnosu na primenu tih opštih principa na konkretne grupe (McClosky, 1964). Prema jednim od prvih nalaza od pre oko pola veka u SAD, bez obzira na gotovo jednoglasno slaganje ispitanika da svako ima pravo da se politički organizuje i deluje, to pravo bi priznalo, recimo, komunistima samo nekoliko procenata ispitanika. Uopšte, pokazalo se da

postoji veoma izražena netolerancija i otpor prema priznavanju građanskih sloboda grupama kao što su ateisti, socijalisti i spomenuti komunisti (Prothro i Grigg, 1960).

Kasnija istraživanja su pokazala porast političke tolerancije u SAD (Lawrence 1976), ali su istovremeno i kritikovana na metodološkoj osnovi (Sullivan, Piereson, i Marcus, 1979). Optimistički nalazi o rastućoj toleranciji su tumačeni kao znak tolerantnije opšte društvene klime. Saliven i saradnici, međutim, su pokazali da je zapravo tolerancija u SAD porasla u odnosu na spomenute grupe sa političke levice, koje su u liberalnijoj klimi šezdesetih i sedamdesetih postali za nijansu prihvatljiviji opštoj populaciji.

Do takvog zaključka su autori došli uz pomoć jedne važne metodološke inovacije. Naime, u ranim istraživanjima političke netolerancije, ispitanicima su postavljana pitanja u vezi konkretnih grupa, i to onih prema kojima se, na osnovu zdravog razuma, očekivao najveći stepen netolerancije (na primer, komunisti u SAD polovinom prošlog veka). Očigledan problem, prema Salivenu i saradnicima, je da je takva mera valjana sve dok te grupe zaista predstavljaju objekte opšte netolerancije. Ali, za ispitanike koji imaju simpatija prema takvim grupama, ili su neutralni prema njima, takva mera nije više validni indikator netolerancije (Sullivan et al., 1979, 1982, 1985). Metodološka inovacija Salivena i saradnika se sastoji u tome da se ispitanici prvo pitaju koja je grupa ili politička organizacija njima najmanje omiljena, a tek nakon toga da li bi toj grupi ograničili pojedine političke slobode. Taj metod, kasnije poznat kao metod „najmanje omiljene grupe“, pokazao je da je opšti nivo tolerancije u SAD ostao prilično ujednačen – i nizak, ali da se netolerancija prema grupama sa političke levice smanjila. Prema istim autorima, zapravo je došlo do toga da je netrpeljivost postala manje fokusirana na ‘neprijatelje’ iz doba Hladnog rata. Takve promene je bilo moguće utvrditi samo metodom najneomiljenije grupe. Upravo navedeni nalazi, kao i slični rezultati drugih istraživača, naveli su pojedine autore da zaključe da je „politička tolerancija retka roba u SAD” (Gibson, 1989, str. 567).

Prva istraživanja u istočnoj Evropi su otkrila zabrinjavajuću sliku – u ispitivanjima javnog mnjenja se pokazalo vrlo teškim pronaći makar nekoliko procenata politički tolerantnih ispitanika (Bahry, Boaz i Gordon, 1997; Enyedi i Todosijević 2001; Gibson, 1997; Gibson i Duch, 1993; za drugačije viđenje vidi Kaprov, 1999). Kontinuirani politički sukobi u mnogim zemljama istočne Evrope svedoče da nedostatak političke tolerancije nije samo fenomen iz naučnih časopisa, nego bitno utiče na svakodnevni život. I pored skeptičnih glasova o praktičnoj relevantnosti istraživanja političke tolerancije (Weissberg, 1990), Gibson (1992) tvrdi da je politička netolerancija neke populacije vrlo bitna jer ograničava slobodu stvarajući kulturu konformizma. Drugim rečima, čak i ako društvo uživa demokratske institucije, netolerantna javnost može da ograniči političke slobode običnih građana. Gibson je, na primer, utvrdio da je tolerancija prediktivna ne samo

za prodemokratske stavove u post-Sovjetskoj Rusiji, nego i za konkretno ponašanje (1997: 678).

U svetlu nalaza o nedostatku političke tolerancije kod istočnoevropljana, veoma je važno istražiti kako njen opšti nivo tako i vezu sa opštim prihvatanjem demokratije. Stoga je prvi zadatak ovog istraživanja procena nivoa političke tolerancije u Evropi i Srbiji. Nije retko sresti mišljenje da sa shvatanjem demokratije u Srbiji nešto nije u redu, ili da je ovdašnje stanovništvo naročito po svom nedostatku političke tolerancije. Rezultati ovog istraživanja će pokazati i to kolika je verodostojnost takvog mišljenja.

Norma političke tolerancije nije deo svake političke filozofije i ideologije. Ona, međutim, jeste neizostavni deo liberalno-demokratskog političkog sistema (Dahl, 1991, 1971; Gibson 2006). Iz ove perspektive, demokratija se može smatrati i kao odgovor na neizbežnost političkih različitosti i sukoba, odgovor koji treba da uprkos društvenim podelama osigura stabilnost političkog sistema. Primenjena operacionalizacija političke tolerancije, dakle, ima eksplicitnu normativnu osnovu u liberalnom shvatanju demokratije. Tako definisana tolerancije se, po Gibsonu, može smatrati "liberalno demokratskom političkom tolerancijom" (2006, str. 22). Po istom autoru,

"ključna definišuća karakteristika liberalne demokratije je da svi politički pokreti imaju institucionalizovane mogućnosti da se bore za političku prevlast, to jest, da pokušaju da postanu politička većina. Demokratija je stoga sistem koji mora obezbediti neokrnjene mogućnosti za sve punopravne građane da

1. formulišu svoje preferencije.
2. izraze svoje preferencije svojim sugrađanima i vladi putem individualne i kolektivne akcije.
3. da se njihovim preferencijama pridaje jednaka težina pri sprovođenju vlasti, to jest, da se odmeravaju bez diskriminacije usled sadržine ili izvora preferencija" (Gibson, 2006, str. 23).

Iz navedenog sledi da ispitivanje koliko su ispitanici spremni da opšte principe demokratije primene na konkretne slučajeve ima i normativni značaj. Sa teorijskog stanovišta, važan problem je čime se može objasniti veći ili manji sklad između opštih normi i njihove primene. U ovom slučaju, osnovna hipoteza je da samo iskustvo sa demokratskim uređenjem potkrepljuje prihvatanje kako demokratije u apstraktnom smislu, tako i spremnost na stvarnu toleranciju političkih razlika.

Bilo koje ispitivanje rasprostranjenosti političkih vrednosti nije moguće pravilno tumačiti ukoliko je istraživanje ograničeno samo na jednu zemlju. Iz tog razloga će se sve provere političke tolerancije u Srbiji izvesti u komparativnom kontekstu, tj. u poređenju sa ostalim evropskim državama. S obzirom da je za očekivati da su demokratske vrednosti u korelaciji sa dužinom i kvalitetom iskustva

sa demokratskim uređenjem države, posebna pažnja će se obratiti na poređenje zapadno-evropskih zemalja sa bivšim socijalističkim državama.

U odnosu da postojeća komparativna istraživanja (Guérin, Petry i Crête 2004; Marquardt-Pyatt i Paxton 2007; Peffley i Rohrschneider 2003), ovo obuhvata više zemalja, te je time i varijansa zavisne varijable najveća. Obuhvaćene zemlje se delom analiziraju kao posebni uzorci, a delom grupisane u zemlje istočne i zapadne Evrope.² Sa stanovišta političke tolerancije, takva podela ima eksplicitnog teorijskog smisla. Dužina iskustva sa demokratskim uređenjem, kako pokazuju ranija istraživanja (Marquardt-Pyatt i Paxton 2007), morala bi imati odraza na političku toleranciju. Poređenjem rezultata dobijenih u te 'dve Evrope' kontroliše se, dakle, varijabla dužine demokratskog iskustva, dok se većina specifičnosti pojedinih zemalja, a koje ne proizilaze iz političke istorije nakon Drugog svetskog rata, tim grupisanjem stavljaju u pozadinu.

Za realizaciju ovakvog projekta neophodni su uporedni podaci, prikupljeni u dovoljnom velikom broju zemalja. Svetka Studija Vrednosti (*World Values Survey*, WVS) predstavlja upravo takvu bazu podataka.³ Što je ključno za ovo istraživanje, WVS podaci uključuju operacionalizaciju političke netolerancije poznatu kao metod „najmanje omiljene grupe” Salivena i saradnika (1979, 1982).

U poslednjih nekoliko godina objavljeno je nekoliko istraživanja političke tolerancije na osnovu WVS podataka (Guérin, Petry i Crête 2004; Marquardt-Pyatt i Paxton 2007; Peffley i Rohrschneider 2003). Ti radovi se, međutim, delom bave drugim teorijskim problemima⁴, a postoje i bitne razlike u nizu metodoloških rešenja, te što je ovde veći broju uzoraka uključen u analizu. Razlike u metodološkim rešenjima imaju za posledicu da se i osnovni deskriptivni podaci donekle razlikuju.⁵

Metod

Ovo istraživanje je bazirano na podacima iz Svetske Studije Vrednosti (*World Values Survey*, WVS). WVS podaci uključuju operacionalizaciju političke

² Podela na istočnu i zapadnu Evropu je na osnovu političke istorije, ne striktno geografski.

³ Detalji o WVS projektu, kao i sami podaci dostupni su na stranici <http://www.worldvaluessurvey.org>.

⁴ Marquardt-Pyatt i Paxton (2007) i Peffley i Rohrschneider (2003) se bave uticajem procesa političkog učenja na toleranciju (uključujući i uticaj dužine demokratskog iskustva kao i u ovom radu), dok se Guérin i saradnici (2004) bave uticajem iskustva sa konkretnim političkim aktivnostima na stepen tolerancije.

⁵ Pojedine od metodoloških razlika se diskutuju u daljem tekstu, a zbog uštede prostora nije moguće niti potrebno diskutovati sve razlike. Jedan od problem što čak i uradovima fokusiranim na post-komunističke zemlje pojedine uzorci nisu uzeti u analizu, ili je analiza sprovedena na federalnim zajednicama kada bi fokus na federalne jedinice bio primereniji. Guérin i sar. na primer nisu uključili Albaniju, a Srbiju i Crnu Goru analiziraju zajedno, kao Jugoslaviju. Marquardt-Pyatt i Paxton (2007) analiziraju Bosnu i Hercegovinu kao jedinstveni uzorak. Takođe, ima dosta primera gde ponderisanje podataka nije izvedeno ispravno, ili nisu korišćene primerene statističke metode.

netolerancije poznatu kao metod „najmanje omiljene grupe” Salivana i saradnika (1979, 1982).

U analizu je uključeno 30 Evropskih zemalja⁶ (Tabelu 1), te SAD kao značajna referentna država, posebno kada je reč o političkim varijablama. WVS je zasnovan na nacionalnim uzorcima baziranim na principu slučajnog odabira. WVS modul u kojeg je uključena Salivenova operacionalizacija političke tolerancije je sproveden između 1995. i 1998. godine. Podaci za Srbiju su prikupljeni 1996. godine, od strane Instituta za društvene nauke. Varijable uzete u analizu su opisane na odgovarajućim mestima u daljem tekstu.

Empirijska analiza počinje deskriptivnim nalazima o načelnom prihvatanju demokratije, nivou tolerancije, i izboru najneomiljenije grupe, te o vezama između istih. Zatim, u analitičkom delu se ispituje odnos između opšteg prihvatanja demokratskog političkog sistema i političke netolerancije.

Rezultati i diskusija

Opšte prihvatanje demokratskih normi

U svim evropskim zemljama iz WVS, visoko je opšte prihvatanje demokratije. Tabela 1 prikazuje rangirane evropske zemlje s obzirom na prosečan stepen prihvatanja demokratskog političkog sistema. Ukupno, oko tri četvrtine ispitanika se potpuno ili u glavnom slaže da „Demokratija možda ima svojih slabih strana, ali je bolja od svih drugih oblika vladavine”⁷. Ilustracije radi, u (zapadnoj) Nemačkoj gotovo 92% ispitanika je dalo odgovore u te dve kategorije.

Vidi se da je i u zemljama sa najmanje entuzijazma za demokratiju, kao što su Rusija, Ukrajina, ili Jermenija, većina ispitanika ipak na strani prihvatanja demokratije, ili barem neutralna. Može se zapaziti i to da je u zemljama sa dužom demokratskom tradicijom vrlo izraženo prihvatanje demokratije. Švedska, Nemačka (zapadna), i SAD, na primer, su na vrhu tabele. Međutim, među državama sa najizraženijim opštim prihvatanjem demokratije se nalaze i zemlje sa manje demokratskog iskustva, kao što su Albanija ili Hrvatska. Jasno je, dakle, da populacija može vrlo brzo da prihvati demokratiju - u načelu.

⁶ Nisu svi uzorci države – u nekoliko slučajeva uzorci se odnose na federalne jedinice. Srbija i Crna gora su odvojene, na primer.

⁷ Ovo je tekst kako se javlja u upitniku primenjenom u Srbiji. On se donekle razlikuje od originala na engleskom, koji govori o „političkom sistemu“ a ne „obliku vladavine”. Ekvivalentnost primenjenih instrumenata je, međutim, problem svih uporednih istraživanja javnog mnjenja.

Tabela 1 Prihvatanje demokratskog političkog sistema u Evropi (i SAD)

E123. Demokratija možda ima svojih slabih strana, ali je bolja od svih drugih oblika vladavine (u %)						
Država (godina)	1. Potpuno se slaže	2. Slaže se	2.5 Ne zna	3. Ne slaže se	4. Uopšte se ne slaže	1+2
Nemačka (Zap.) (1997)	48.08	43.85	2.06	5.21	0.79	91.94
Hrvatska (1996)	61.04	28.93	4.60	3.26	2.17	89.97
Federacija BiH (1998)	48.63	40.75	6.25	3.38	1.00	89.38
Švedska (1996)	65.61	23.39	5.05	5.15	0.79	89.00
Albanija (1998)	61.76	26.93	8.41	2.30	0.60	88.69
Nemačka (Ist.) (1997)	24.18	64.32	4.16	6.34	0.99	88.50
SAD (1995)	46.76	40.34	5.32	6.55	1.04	87.09
Španija (1995)	36.99	48.22	8.34	5.62	0.83	85.22
Češka Republika (1998)	32.43	52.40	6.71	6.89	1.57	84.83
Crna Gora (1996)	42.08	42.08	10.00	5.00	0.83	84.17
Azerbejdžan (1997)	19.43	63.74	13.49	2.60	0.75	83.17
Švajcarska (1996)	39.03	43.98	9.08	7.01	0.91	83.00
Slovačka (1998)	31.51	51.14	6.94	8.04	2.37	82.65
Estonija (1996)	37.61	43.00	10.19	7.74	1.47	80.61
Slovenija (1995)	21.45	57.40	10.53	8.74	1.89	78.85
Gruzija (1996)	25.25	52.89	8.76	11.75	1.34	78.14
<i>Srbija</i> (1996)	34.30	42.73	13.13	8.28	1.56	77.03
Finska (1996)	39.82	37.18	9.63	10.23	3.14	77.00
Rumunija (1998)	55.53	20.10	12.99	8.64	2.74	75.63
Latvija (1996)	16.67	57.67	10.92	12.92	1.83	74.33
Mađarska (1998)	41.08	32.62	13.23	8.46	4.62	73.69
Republika Srpska (1998)	39.75	33.25	5.75	11.00	10.25	73.00
Litvanija (1997)	17.54	54.41	20.32	6.84	0.89	71.95
Poljska (1997)	22.90	45.19	22.98	7.81	1.13	68.08
Moldavija (1996)	16.26	50.10	8.54	23.58	1.52	66.36
Belorusija (1996)	19.02	46.46	18.93	13.91	1.67	65.49
Bugarska (1997)	29.94	35.54	18.75	12.03	3.73	65.49
Makedonija (1998)	22.01	40.40	16.58	17.79	3.22	62.41
Jermenija (1997)	12.50	48.75	16.35	19.50	2.90	61.25
Ukrajina (1996)	11.13	40.80	32.12	12.77	3.17	51.94
Rusija (1995)	7.16	35.74	27.16	25.78	4.17	42.89
Ukupno	29.88	44.23	13.51	10.35	2.03	74.11
Istočna Evropa*	26.1	44.6	15.5	11.5	2.3	70.7
Zapadna Evropa*	42.9	43.0	6.2	6.7	1.2	85.9

Odgovori kodirani kao 'Ne znam' su tretirani kao neutralan stav, te im je pripisana numerička vrednost od 2.5.

* Ponderisano za uravnoteženu zastupljenost država. Razlika Istok-Zapad je statistički značajna ($p < .001$).

I pored nekoliko odstupanja, vidna je i tendencija da je kritičan stav prema demokratiji prilično rasprostranjen među bivšim Sovjetskim republikama. Ispitanici u Rusiji, Ukrajini, Jermeniji, te Belorusiji, najkritičniji su prema demokratiji. Verovatno se ovde radi i o tome da je ovako definisano prihvatanje demokratije osetljivo i na stav ispitanika prema tome kako demokratija, ili barem višepartijski sistem, funkcioniše u njihovoj zemlji, a ne samo normativno opredeljenje. U krajnjem slučaju, kvalitet demokratije u sopstvenoj zemlji je ono o čemu najveći deo jedne populacije i ima neko konkretno iskustvo.

Srbija, sa ostalim bivšim socijalističkim državama je negde između krajnosti, to jest oko evropskog proseka, sa gotovo identičnim skorom kao i Finska. Dakle, oko tri četvrtine ispitanika iz Srbije u načelu prihvata demokratiju, dodatnih 13% je neopredeljeno, a samo oko 10% je protiv (tek oko 1,5% je izrazito negativno prema demokratiji).

Ono što je za dalju analizu posebno značajno je da su razlike između uključenih zemalja umerene, i da očigledna većina Evropljana svesrdno prihvata demokratiju u načelu. Dalja analiza treba da pokaže koliko su ti Evropljani spremni da demokratska načela primene i na konkretne grupe.

Izbor najmanje omiljene grupe

U primenjenoj varijanti metode ‘najmanje omiljene grupe’, od ispitanika se prvo traži da sa ponuđene liste grupa izabere onu koja im je najmanje omiljena.⁸ Liste sa ponuđenim grupama se donekle razlikuju u uključenim uzorcima, ali se određeni broj grupa ponavlja u većini uzoraka, što omogućava uporednu analizu.⁹

Većina uzoraka uključuje sledeće grupe: Jevreji, Kapitalisti, Staljinisti/Tvrdochorni komunisti, Imigranti, Homoseksualci, Kriminalci, Neonacisti/Ekstremni desničari, i Anarhisti/Terroristi. Romi se navode u 5 uzoraka. Kategorija “Drugo” uključuje razne grupe sa generalno niskim frekvencijama. Međutim, u nekoliko uzoraka tu su svrstane grupe sa najvišim frekvencijama. U uzorku iz Španije, svih 72.3% su ispitanici koji su izabrali “ETA teroriste”. U uzorku iz Švedske, 40.3% se odnosi na rasiste, 18.9% na “ne-Hrišćanske fundamentaliste”, a 5% na “Hrišćanske fundamentaliste”. U uzorku iz Federacije BiH, procenti iz kategorije “Drugo” se odnose na Srbe, a u Republici Srpskoj na Muslimane.¹⁰

Ovde treba spomenuti jedan od problema operacionalizacije političke netolerancije u WVS podacima. Naime, u primeni metode najneomiljenije grupe ponuđeni izbor grupa je od kritične važnosti. U WVS verziji, problem je to što

⁸ Tekst pitanja u doslovnom prevodu glasi: „Želeli bismo da vas pitamo o nekim grupama za koje neki smatraju da ugrožavaju društveni i politički poredak u ovom društvu. Da li biste, molimo vas, izabrali sa sledeće liste onu grupu koja vam se najmanje sviđa?”. Tekst kojeg su videli ispitanici u Srbiji nije potpuno utvrđen, jer kopija originalnog upitnika dostupna na WVS stranici nije dobra. Vidljiv je drugi deo teksta pitanja koji glasi: „Molim vas da među njima izaberete jednu koja vam se od svih najmanje dopada.”

⁹ Idealno, ovo pitanje bi trebalo da je otvorenog tipa. Međutim, u istraživanjima gde je upotrebljen taj postupak najčešće se događalo to da ispitanici spomenu veliki broj grupa, što otežava objektivnu klasifikaciju i naknadne statističke analize. Problem sa predodređenom listom grupa je što sastavljač upitnika može da propusti neke od ključnih grupa za ispitivanu populaciju.

¹⁰ WVS dokumentacija na više mesta pogrešno navodi da su Srbi jedna od grupa navedena u upitniku na celoj teritoriji BiH. Tek ako se pogledaju kopije originalnih upitnika vidi se da upitnik primenjen na teritoriji Republike Srpske navodi Muslimane.

uključene grupe imaju različit politički status, tj. pojedine grupe se generalno ne javljaju kao politički akteri. To se pre svega odnosi na 'kapitaliste' i na 'kriminalce'. Ovi poslednji samom svojom definicijom se nalaze sa druge strane zakona, te im je u mnogim zemljama pravo političkog angažmana zakonski ograničeno. Stoga su se pojedini korisnici WVS podataka opredelili da iz svojih analiza u potpunosti isključe ispitanike kojima su 'kriminalci' najmanje omiljena grupa (Guérin, Petry i Crête 2004; Marquardt-Pyatt i Paxton 2007).¹¹ Problem sa takvim rešenjem je da se time u više uzoraka isključuje čak većina ispitanika (na pr. tri četvrtine u Albaniji). Zapravo, kriminalci su najčešće birana grupa u celokupnom uzorku. Selekcionisanje uzorka po varijabli koja je predmet istraživanja otežava generalizaciju nalaza. Stoga, da bi rezultati ovog istraživanja bili interpretabilni, zadržani su svi ispitanici. Iako je politički karakter tako definisane netolerancije donekle problematičan, treba imati u vidu i to da pitanja koja slede nakon izbora grupe imaju eksplicitno političko značenje.¹²

Tabela 2 prikazuje u kom procentu su ispitanici izabrali pojedine grupe kao najmanje omiljene.¹³ Kriminalci su najčešće izabrana grupa u većini uzoraka, i to posebno u istočnoj Evropi (42.4% u odnosu na 17.3% u zapadnoj Evropi). Najviši procenti su u Albaniji, Moldaviji, Bugarskoj, Rusiji, Ukrajini, a najniži u Nemačkoj, Španiji i Švedskoj. Izgleda da se u zapadnoj Evropi kriminal i kriminalci manje doživljavaju kao *politički* problem i politički akteri.

U zapadnoj Evropi, najveći broj ispitanika se opredelio za Neonaciste/Ekstremne desničare. U Nemačkoj oko tri četvrtine ispitanika doživljava neonaciste kao najneomiljeniju grupu. Izrazito visoki procenti su zabeleženi i u Finskoj i Švajcarskoj, a niski u Bugarskoj i SAD.

Ostale grupe se javljaju u manjim procentima, ali sa značajnim razlikama između država. 'Staljinisti/Komunisti' su češće predmet netolerancije u bivšim komunističkim zemljama. Zanimljivo je zapaziti da iako je istraživanje netolerancije započeto u SAD ispitivanjem stava prema komunistima, jedva jedan procenat savremenih stanovnika te zemlje nalazi komuniste posebno opasnim. Verovatno zato

¹¹ Peffley i Rohrschneider (2003) su, na primer, nakon isključivanja ispitanika koji su odabrali „kriminalce”, isključili ceo uzorak ako taj odabir učinilo više od 50% ispitanika, ili ako je uzorak smanjen na ispod N=500. Ti su kriterijumi arbitrarni, i tako dobijene rezultate je teško uopštiti na nivou države kao rezultate dobijene na izvornom uzorku ispitanika, a time se ugrožava interna validnost komparativnog nacrtia istraživanja.

¹² Analize saopštene u ovom radu urađene su i na podacima gde su ispitanici kojima su 'kriminalci' najmanje omiljena grupa isključeni. Kao i kod drugih autora koji su se opredelili za takvo rešenje, njihovo isključivanje ne dovodi do bitnih promena u zaključcima. Detalji tih analiza dostupni su kod autora.

¹³ Podaci za Srbiju pokazuju i odgovore u kategoriji Anarhisti/Teroristi. Originalni upitnik na srpskom jeziku, dostupan na WVS internet stranici, međutim, uopšte ne pokazuje tu mogućnost odgovora, niti izgleda da je bilo moguće dati slobodan odgovor. Dakle, nije jasno na koju grupu se ti podaci odnose.

što je u tom kontekstu to više fiktivna nego realna grupa. Tolerancija prema komunistima, međutim, najniža je u pribaltičkim zemljama. U Estoniji je gotovo četvrtina ispitanika odabrala komuniste. Očigledno, politička istorija ima uticaja na to prema kojim grupama će netolerancija biti usmerena. Anarhisti-Terroristi nisu naročito čest predmet netolerancije, iako bi se tu mogli dodati i španski ispitanici koji su izabrali ETA teroriste a nalaze se u kategoriji 'Drugo'.¹⁴

Imigranti su najmanje omiljena grupa za oko petinu ispitanika iz Gruzije i 14% Jermena. Nešto viši procenti od proseka su i u Češkoj, Mađarskoj, Sloveniji i SAD. Istočnoevropljani su nešto manje tolerantni i prema homoseksualcima nego ispitanici iz zapadne Evrope. Homoseksualci su najneomiljenija grupa za nešto veći procenat ispitanika iz Azerbejdžana, Poljske, Jermenije, Rumunije, Slovenije i Hrvatske, u odnosu na opšti prosek. Izgleda ta taj izbor ima veze, s jedne strane, sa snagom tradicionalnih odnosa u društvu (na primer, Azerbejdžan, Jermenija), a sa druge sa jačinom uloge Katoličke Crkve u društvu. Iako 'kapitalisti' nisu striktno politička grupa, interesantno je da su najčešće izabrani baš u SAD (13.4%).

Lista grupa uključuje i dve etničke grupe - Rome i Jevreje. U većini zemalja gde su Jevreji navedeni, izabrani su kao najneomiljenija grupa od strane manje od dva procenta ispitanika. Izuzetak su dve zemlje: Poljska sa 5%, i SAD sa 15.9%. Ovaj nalaz nije iznenađujući s obzirom na eksplicitno političku ulogu anitisemitizma u te dve zemlje. Romi se javljaju kao najmanje omiljena grupa u znatno većem procentu – pod uslovom da su uključeni u listu grupa. U Slovačkoj, više od četvrtine ispitanika smatra Rome najneomiljenijom grupom, kao i oko 16% Bugara, 11% Čeha, te gotovo 10% Mađara. Makedonija izgleda jedina zemlja gde se Romi javljaju na listi, a da ih samo mali broj ispitanika smatra najmanje omiljenom grupom (.4%).

Ispitanici iz Srbije se po izboru najmanje omiljene grupe gotovo ne razlikuju od proseka za Istočnu Evropu. Kriminalci su najnepopularniji (za oko 45% ispitanika), a slede neonacisti (najmanje omiljeni za 23% ispitanika). Komunisti su najmanje omiljeni svakom desetom ispitaniku, dok su ostale grupe izabrane od strane manje od 10% ispitanika.

¹⁴ Izgleda ima dosta nedoslednosti u tretmanu kategorije 'Anarhisti-Teoristi' i 'Drugo'. Naime, iako izgleda da su ovi prvi začuđujuće nepopularni u Hrvatskoj, objašnjenje je vrlo jednostavno. Koliko se može zaključiti iz originalnog hrvatskog upitnika dostupnog na WVS stranici, Anarhisti-Terroristi uopšte nisu na listi, nego se tamo nalaze 'Srbi' i 'Muslimani'. Očigledno su te dve kategorije grupisane zajedno, i to ne kao 'Drugo', nego baš kao 'Anarhisti-Terroristi'.

Tabela 2 Izbor najmanje omiljene grupe u Evropi (i SAD) (u %)

Država	Jevreji	Kapitalisti	Staljinisti / Komunisti ^a	Imigranti ^b	Homo- seksualci	Kriminalci	Neonacisti / Ekstremni desničari	Anarhisti / Teroristi	Romi	Drugo	Ukupno
Albanija		1.1	7.2	.6	1.1	74.3	14.9	.4		.4	100.0
Azerbejdžan		2.9	9.1	2.7	13.5	53.3	11.3	2.3		4.6	100.0
Belorusija	1.0	4.2	11.7	.8	5.5	53.0	18.4	5.4			100.0
Bugarska		4.3	10.4	.8	3.8	56.7	5.7	2.4	15.9		100.0
Crna Gora	1.3	5.8	3.3	2.5	5.4	43.8	33.3	4.6			100.0
Češka Republika	.1	1.3	12.3	4.2	1.3	32.7	32.4	4.5	11.4		100.0
Estonija	.6	1.3	23.5	1.4	2.2	51.5	17.8	1.8			100.0
Federacija BiH		4.5	12.6	.9	3.0	35.4	22.0			21.6	100.0
Finska	.5	1.6	3.9	2.8	3.4	36.7	51.0				100.0
Gruzija		3.7	7.4	22.5	3.3	13.8	42.1	3.7		3.3	100.0
Hrvatska	.3	1.8	13.7	.2	7.0	28.7	24.6	23.7			100.0
Jermenija		7.3	4.1	14.0	9.5	10.8	42.3	7.9		4.3	100.0
Latvija	.6	1.8	21.3	1.3	4.0	47.8	18.8	4.3			100.0
Litvanija	1.5	2.3	17.1	2.6	5.7	49.1	11.9	9.8			100.0
Mađarska	.5	1.4	9.2	5.7	2.8	37.8	28.5	4.8	9.4		100.0
Makedonija		2.4	12.3	.9	5.9	35.7	42.4		.4		100.0
Moldavija	.7	5.1	9.1	1.5	5.1	61.0	15.5	1.9			100.0
Nemačka (Istočna)		3.1	6.1	1.4	.9	9.7	75.4	1.3		2.1	100.0
Nemačka (Zapadna)		2.1	9.2	1.2	.7	9.1	73.0	2.7		2.1	100.0
Poljska	5.0	3.1	11.7	.5	11.4	25.5	33.9	8.8			100.0
Republika Srpska		2.3	4.8	1.3	6.3	37.8	11.0	.3		36.5	100.0
Rumunija		5.7	11.8	2.8	8.1	45.0	21.0	3.1		2.6	100.0
Rusija	1.4	7.6	4.8	1.5	5.7	55.9	17.9	5.2			100.0
SAD	15.9	13.4	1.0	7.2	6.1	38.7	8.7				100.0
Slovačka	.6	3.4	2.5	1.8	2.0	37.1	18.9	2.9	26.5	4.3	100.0
Slovenija	.3	7.4	12.6	5.1	7.1	33.9	31.6	2.0			100.0
Srbija	.8	4.8	11.6	2.7	4.9	44.8	23.1	7.2			100.0
Španija		1.9	2.9	.2	.7	2.0	2.0			72.3	100.0
Švajcarska	.9	5.5	4.9	1.6	.9	18.6	67.5				100.0
Švedska			4.4	.5	1.9	7.5	21.5			64.2	100.0
Ukrajina	1.1	2.6	9.9	.7	5.1	52.2	17.0	11.4			100.0
Istočna Evropa*	.7	3.7	10.6	3.3	5.4	42.4	23.2	4.9	2.6	3.2	100.0
Zapadna Evropa*	2.5	3.9	6.0	2.1	2.1	17.3	45.4	.6		20.2	100.0
Ukupno	1.2	4.0	9.6	3.6	5.1	37.4	27.2	4.6	1.7	5.7	100.0

*Ponderisano za uravnoteženu zastupljenost država. Prazna ćelija znači da data grupa nije uključena u upitnik u odgovarajućoj državi.

a U srpskom upitniku: „Staljinisti, najtvrdi komunisti”. b U srpskom upitniku: „Doseljenici, izbeglice”.

Vidi se da ispitanici imaju različita mišljenja o tome koje grupe predstavljaju političku opasnost. To očigledno govori u prilog Salivenove ‘ideološki neutralne’ definicije tolerancije.

Nivo političke tolerancije

Metodom najmanje omiljene grupe, nivo političke tolerancije može se definisati na sledeći način. Nakon pitanja o najmanje omiljenoj grupi, ispitanicima se postavljaju tri pitanja:

Da li bi dozvolila/o toj grupi da (1) Obavlja javnu funkciju, (2) Drži nastavu u školi, i (3) Organizuje javne demonstracije. Odgovara se sa 'Da' i 'Ne'.

Indeks političke tolerancije je, zatim, definisan kao prosek na tri spomenuta odgovora (svaki pozitivan odgovor se boduje sa 1, a negativan sa 0). Da bi se očuvao broj validnih odgovora, uključeni su ispitanici koji su dali odgovor na barem dva od tri pitanja. Dakle, ispitanik koji je na sva tri pitanja odgovorio pozitivno, dobija skor 1, ispitanik koji je na dva od tri pitanja odgovorio tolerantno ima skor .67, itd. (Tabela 3).

Očigledno je da ovako definisana tolerancija ne predstavlja dominantno političko raspoloženje ni u zapadnoj, a posebno ne u istočnoj Evropi.¹⁵ U istočnoj Evropi gotovo 90% ispitanika ne bi dozvolilo najmanje omiljenoj grupi ni jednu od te tri aktivnosti. U zapadnoj Evropi taj nivo netolerancije je zabeležen kod 80% ispitanika. Visoka tolerancija, tj. spremnost da se izabranoj grupi dozvole sve tri aktivnosti, je utvrđena kod 1.35% ispitanika istočne Evrope, i više od 3% ispitanika iz zapadne Evrope. Ispitanici iz Srbije su ponovo vrlo blizu rezultata za istočnu Evropu. Diskrepancija između opšte norme i konkretne primene je više nego očigledna.

Tabela 3 Distribucija indeksa političke tolerancije u istočnoj i zapadnoj Evropi

Indeks pol. tolerancije	Istočna Evropa	Zapadna Evropa	Srbija
Niska tolerancija 0.00	89.5%	79.7%	86.8%
0.33	6.8%	12.5%	9.20%
0.50	.6%	.9%	.50%
0.67	1.8%	3.7%	2.10%
Visoka tolerancija 1.00	1.3%	3.2%	1.30%
	100%	100%	100%
Aritmetička sredina	.05	.10	.06
Standardna greška	.001 ^a	.003 ^a	.005

Ponderisano za uravnoteženu zastupljenost država. Razlika Istok-Zapad statistički značajna ($p < .001$).^a Linearizovana st. greška (metod izračunavanja prilagođen kompleksnosti uzorka - države kao stratusi; Stata procedura *svy: means*; specifikacija kompleksnog uzorka: *svyset _n [pw=s118a], strata(s124a)*).

¹⁵ Isključivanje ispitanika kojima su 'kriminalci' najmanje omiljena grupa dovodi do blagog povišenja stepena tolerancije u oba regiona, i ta je tendencija nešto izraženija u istočnoj Evropi. Međutim, razlika između dva regiona i dalje ostaje statistički značajna.

Tabela 4 Indeks političke tolerancije u Evropi (i SAD)

Dozvolila bi najmanje omiljenoj grupi da:	E193 Obavlja javnu funkciju	E194 Drži nastavu u školi	E195 Da javno demonstrira	Indeks političke tolerancije
	% potvrdnih odgovora			AS
Azerbejdžan	.72	.93	.68	.009
Republika Srpska	1.31	1.30	2.65	.015
Albanija	1.04		2.68	.017
Federacija BiH	1.43	1.31	5.28	.026
Makedonija	3.35	2.40	3.17	.030
Estonija	1.31	2.32	6.51	.034
Ukrajina	2.21	2.38	5.94	.034
Gruzija	2.73	4.45	5.16	.041
Hrvatska	2.08	2.33	8.53	.044
Bugarska	2.95	3.84	6.35	.044
Moldavija	4.26	3.57	5.91	.046
Švajcarska	4.39	2.78	6.30	.047
Nemačka (Ist.)	2.88	2.68	9.39	.050
Belorusija	2.99	3.87	8.55	.052
Jermenija	3.48	4.99	9.24	.059
Rumunija	5.51	5.19	7.20	.059
Srbija	3.14	4.12	10.78	.060
Španija	2.66	6.74	8.57	.060
Slovenija	3.82	5.52	8.64	.061
Litvanija	4.00	5.76	9.08	.061
Crna Gora	4.87	5.22	9.95	.067
Rusija	3.95	4.84	11.25	.067
Mađarska	5.02	7.92	8.12	.071
Slovačka	6.90	10.23	5.08	.076
Poljska	2.16	7.26	13.00	.076
Česka Rep.	7.50	7.62	10.37	.084
Latvija	5.13	5.85	17.00	.092
Nemačka (Zap.)	6.26	4.09	19.42	.098
Finska	9.23	7.54	22.28	.130
Švedska	9.44	10.11	30.34	.166
SAD	14.38	11.87	24.64	.170
Ukupno*	4.19	4.93	9.75	.06

Države su poredane uzlazno na osnovu prosečnog indeksa tolerancije (poslednja kolona). Prazna ćelija znači da podatak nedostaje u odgovarajućem uzorku.

* Ponderisano za ujednačenu zastupljenost država (ponder s018a).

Tabela 4 prikazuje distribuciju potvrdnih odgovora na tri pitanja o političkim aktivnostima najmanje omiljene grupe.¹⁶ Prvo, može se videti da se aktivnosti

¹⁶ Pitanje „E194 Dozvolila bi najneomiljenijoj grupi da: Drži nastavu u školi” u slučaju Albanije je isključeno zbog očigledne greške u kodiranju. Naime, dok je na druga dva ajtema veoma mali broj ispitanika odgovorio afirmativno (oko 1% bi dozvolilo da predstavnik najneomiljenije grupe zauzme javnu funkciju, a oko 2.7% bi dozvolilo organizovanje demonstracija), gotovo 38% bi dozvolilo da predstavnik najneomiljenije grupe drži nastavu u školama. Toliki procenat daleko prevazilazi i najveći stepen tolerancije u celoj bazi podataka (SAD sa 12% afirmativnih odgovora). Dakle, bilo da je greška u podacima, ili da pitanje nastave u školama ima potpuno drugačiji status u Albaniji nego drugde, što je manje verovatno, taj ajtem nije moguće upotrebiti kao validni indikator političke tolerancije u komparativnom kontekstu.

razlikuju po prihvatljivosti. Javne demonstracije su najprihvatljivija aktivnost – u proseku gotovo 10% ispitanika je spremno da dozvoli najneomiljenijoj grupi da demonstrira. Držanje nastave u školi i obavljanje javne funkcije su aktivnosti gde je tolerancija značajno niža (između 4 i 5 %).

Netolerancija prema neomiljenim grupama je posebno izražena u Azerbejdžanu (ispod 1% ‘tolerantnih’ odgovora na svako od tri pitanja), Republici Srpskoj, Federaciji BiH, te Albaniji, Makedoniji, Estoniji, itd. Manje netolerancije ima u zemljama sa dužom demokratskom tradicijom, kao što je Švedska, SAD, Finska. Međutim, ni tu proporcija tolerantnih odgovora nije naročito visoka. ‘Rekord’ u toleranciji se odnosi na Šveđane - čak oko 30% bi dozvolilo izabranu grupu da organizuje javne demonstracije.

Ispitanici iz Srbije su se i po ovoj distribuciji našli oko evropskog proseka. Vrlo slične vrednosti po indeksu tolerancije imaju i ispitanici iz Rumunije, Španije, Jermenije, Slovenije, Crne Gore. A što je iznenađujuće, nešto niži skor je zabeležen kod ispitanika iz Švajcarske. Švajcarska u svakom slučaju ima veoma dugu reputaciju političke tolerancije - setimo se da je Lenjin tamo planirao revoluciju, tako da je za ovako nizak skor najverovatnije objašnjenje u vrlo striktnom stavu prema neonacistima (najneomiljenija grupa za gotovo 70% Švajcaraca).

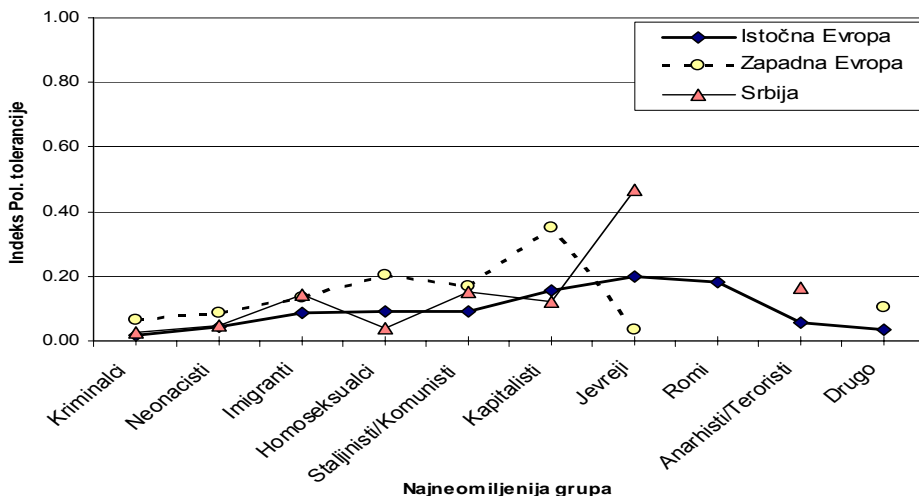
Izbor grupe i nivo tolerancije

Za bolje razumevanje ‘nepriistrasne’ mere tolerancije Salivena i saradnika, važno je proveriti da li postoji veza između stepena netolerancije i toga koja grupa se smatra politički najmanje prihvatljivom. Različiti tretman pojedinih grupa bi mogao ukazati, s jedne strane, da li postoje grupe kojima se manje ograničavaju političke slobode čak i ako je odnos prema njima negativan, a sa druge da li tolerancija ispitanika utiče na izbor toga koje će se grupe najnegativnije doživljavati. Ono što bi moglo da posluži kao vodeća pretpostavka je da bi odnos prema grupama koje imaju ustanovljeni legitimitet političkih aktera u određenoj kulturi trebao da bude tolerantniji. Neonacistima je u mnogim zemljama ograničeno pravo političkog aktivizma, te je za očekivati da je i stepen tolerancije prema njima niži. S druge strane, ograničavanje političkih sloboda etničkim grupama se smatra generalno nelegitimnim u savremenoj Evropi.¹⁷ Drugi izvor razlika bi mogao biti u individualnim dispozicijama ispitanika. Naime, poznato je da individualna autoritarnost korelira sa simpatijama prema konzervativnim i proto-fašističkim ideologijama. Na osnovu toga, moglo bi se očekivati da će osobe niske autoritarnosti

¹⁷ U Bugarskoj, na primer, političke partije ne smeju biti organizovane na etničkoj osnovi (iako DPS de facto predstavlja tursku manjinu).

najčešće izabrati neonaciste, ali da će zbog svoje anti-autoritarnosti u krajnjoj liniji biti tolerantnije.¹⁸

Grafikon 1 prikazuje nivo tolerancije s obzirom na odabranu grupu, posebno u istočnoj i zapadnoj Evropi, i u Srbiji. Razlike u nivou tolerancije s obzirom na odabranu grupu su statistički značajne i na poduzorku zapadne i istočne Evrope, kao i u Srbiji.¹⁹

Grafikon 1. Nivo političke tolerancije i izbor najmanje omiljene grupe

Iako je netolerancija generalno izraženija u istočnoj Evropi, odnos između tolerancije i izbora grupe pokazuje i dosta sličnosti. Najniža tolerancija je kod onih kojima su kriminalci i neonacisti-ekstremni desničari najmanje omiljene grupe. Nešto manje je netolerantnosti kod onih kojima su imigranti, homoseksualci, i komunisti najmanje omiljeni. Na Zapadu, izbor kapitalista znači najtolerantiji odnos prema ciljnoj grupi, dok se u istočnoj Evropi izbor te grupe ne razlikuje naročito od ostalih. Još interesantnija razlika je u nivou tolerancije ispitanika kojima su Jevreji najneomiljenija grupa. U istočnoj Evropi, kod tih ispitanika je zabeležen najviši nivo tolerancije, a u zapadnoj – najniži. Generalno, u istočnoj Evropi, izbor etničkih grupa (Romi i Jevreji) kao najmanje omiljenih je povezan sa iznadprosečnom

¹⁸ Ova hipoteza, međutim, ostaje da se detaljnije proveri u narednim istraživanjima. Ovde će se samo videti kakav je odnos između stepena tolerancije i izbora najmanje omiljene grupe.

¹⁹ Detalji analize varijanse nisu saopšteni ovde. Poređenje regiona po grupama pokazuje da ispitanici iz zapadne Evrope pokazuju statistički značajno više nivo tolerancije ako su im sledeće grupe najmanje omiljene: kapitalisti, Staljinisti/komunisti, homoseksualci, kriminalci, i neonacisti. Stepenn tolerancije onih kojima su Jevreji najmanje omiljena grupa je viši u istočnoj Evropi, dok razlika u odnosu na imigrante nije statistički značajna.

tolerancijom. Prema tome izgleda da postoji implicitna norma da etničke grupe, ma koliko se doživljavale kao ugrožavajuće, imaju više prava na političku organizaciju nego druge grupe.

U Srbiji, prosečni nivo tolerancije s obzirom na izabrane neomiljene grupe je u glavnom nalik skorovima ispitanika iz ostalih istočnoevropskih zemalja. Ipak, ispitanici koji su odabrali imigrante i Staljiniste-komuniste imaju prosečne vrednosti gotovo identične kao u zapadnoj Evropi. Srpski ispitanici kojima su homoseksualci neomiljena grupa su ispod proseka tolerancije prema toj grupi kako u odnosu na ispitanike sa Istoka tako i na one sa Zapada. Najveća odstupanje ispitanika iz Srbije je u relativno visokoj toleranciji onih kojima su Jevreji najneomiljenija grupa (mada, treba imati na umu da se tu radi o vrlo malom broju ispitanika; n=8).

Pretpostavka o uticaju različitog statusa pojedinih grupa, u smislu političkog legitimiteta, izgleda podržana. U zapadnoj Evropi, kapitalisti ili homoseksualci, grupe čiji izbor je povezan sa višim stepenom tolerancije, su grupe koje se generalno smatraju legitimnim političkim akterima. U istočnoj Evropi, Jevreji i Romi generalno imaju zakonska prava političke organizacije, te je u skladu sa time i indeks tolerancije viši. Ovo je je donekle kontra-intuitivna hipoteza, i zasnovana je na političkom legitimitetu, a ne psihološkom ili emocionalnom stavu prema toj grupi. Psihološka hipoteza, da bi grupe koje su neomiljene manje autoritarnim osobama mogle biti više tolerisane, nije dobila podršku što se tiče neonacista, a donekle jeste, u zapadnoj Evropi, što se tiče homoseksualaca.

S druge strane, nije jasno kako da se protumači vrlo niska tolerancija zapadnoevropskih ispitanika kojima su Jevreji neomiljena grupa. Prvo, moguće je da se radi o ispitanicima koji su simpatizeri ekstremističkih, antisemitskih grupa i ideologija, koje generalno imaju negativan stav prema vladajućoj reprezentativnoj demokratiji, te bi otuda došla i njihova netolerancija. S druge strane, u zapadnoj Evropi takođe postoji tradicionalno negativan stav prema političkom organizovanju na etničkom principu, te bi i to mogao biti deo objašnjenja. U svakom slučaju, ovo su spekulacije čija provera zahteva detaljnije istraživanje.

Interesantno je zapaziti još i sledeće. Kriminalci su jedna od najmanje tolerisanih grupa u sva tri poduzorka, što bi moglo da znači da ta grupa ima drugačiji tretman nego druge, eksplicitno političke grupe. Međutim, u većini zemalja postoje grupe izložene stepenu netolerancije značajno nižem od onog kod ispitanika koji su odabrali kriminalce. Na primer, u zapadnoj Evropi prosečna tolerancija onih kojima su Jevreji neomiljena grupa je još niža (mada razlika nije statistički značajna). Dakle, moglo bi se zaključiti da uključivanje kriminalaca ne narušava validnost upotrebljene opracionalizacije tolerancije, barem koliko se da zaključiti na osnovu analize stepena tolerancije.

Izbor grupe i opšte prihvatanje demokratije

Prethodni nalazi su pokazali da stepen netolerancije ima veze sa time koja grupa se najnegativnije doživljava. U ovom odeljku je pažnja usmerena na pitanje da li je izbor neomiljene grupe u vezi sa prihvatanjem opštih demokratskih načela.

Osnovna hipoteza u ovom delu je da prihvatanje demokratije ima za posledicu izbor grupa koje se suprotstavljaju demokratskom poretku. Grafikon 2. prikazuje prosečno prihvatanje demokratije (distribucija dogovora na ovo opitanje je ranije prikazana u Tabeli 1) s obzirom na odabranu najmanje omiljenu grupu, posebno u istočnoj i zapadnoj Evropi, te u Srbiji.²⁰

U bivšim socijalističkim državama, ispitanici kojima su staljinisti neomiljena grupa imaju pozitivniji načelni stav prema demokratiji. Negativniji stav prema demokratiji imaju oni kojima su neomiljene grupe kapitalisti i Jevreji. Na zapadu Evrope, negativan stav prema demokratiji je u vezi sa izborom homoseksualaca i imigranata za najneomiljenije grupe. Pozitivniji stav prema demokratiji imaju oni kojima su neomiljene grupe kapitalisti, neonacisti, kriminalci, Jevreji. Najinteresantnija razlika Istok-Zapad izgleda da je u tome što je izbor kapitalista i Jevreja na Zapadu više povezan sa prihvatanjem demokratije, a na istoku sa odbijanjem demokratije. Na zapadu izgleda da su anti-globalisti ti koji veruju u demokratiju, a na istoku anti-komunisti, i ekonomski neo-liberali. Srbija prema ovim rezultatima izgleda sličnija zapadnoj Evropi, prvo prema nešto pozitivnijem stavu prema demokratiji onih kojima su kapitalisti neomiljena grupa, zatim i po demokratskom stavu onih kojima su neonacisti i kriminalci neomiljene grupe.

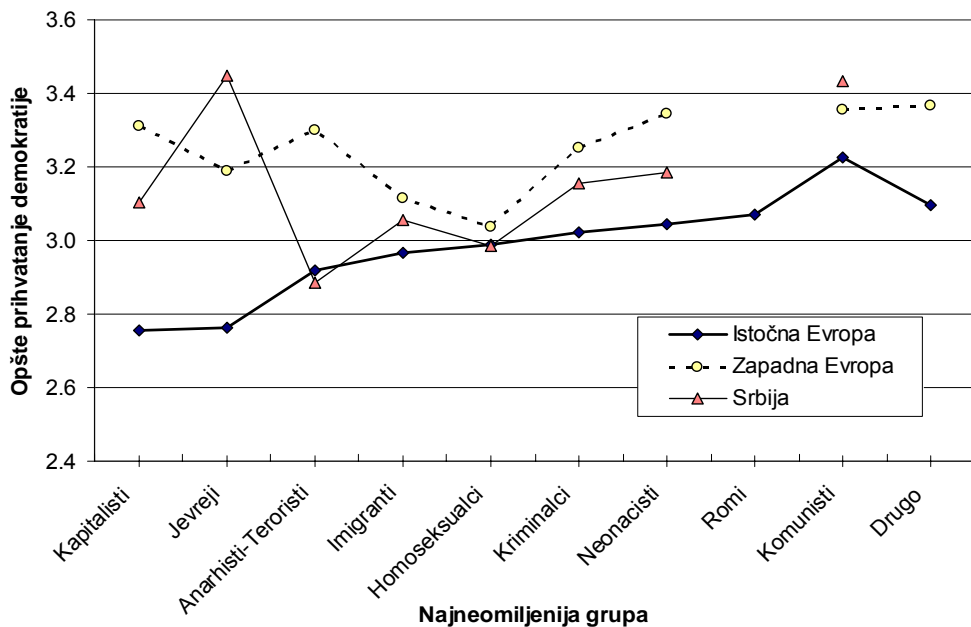
Ovi rezultati samo donekle potvrđuju početnu hipotezu. U zapadnoj Evropi, na primer, političke slobode homoseksualcima i imigrantima bi ograničili oni čije je načelno prihvatanje demokratije niže od proseka, što je u skladu sa tom hipotezom, jer te grupe nisu neophodno protivnici demokratije. Anarhisti, neonacisti, te 'tvrdokorni komunisti' (ma šta to značilo u zapadnoj Evropi) su po svom političkom programu suprotstavljeni demokratskom političkom sistemu kakav postoji u savremenoj Evropi.²¹ Kapitalisti su, međutim, takođe izabrani od ispitanika sa visokim opštim prihvatanjem demokratije. Moguće je da se tu radi o uticaju novih političkih pokreta, koji su sa jedne strane distancirani od tradicionalne evropske levice, a zastupaju antikapitalističku ideologiju.

U istočnoj Evropi, spomenuta hipoteza takođe uživa određenu podršku – najviše prihvatanje demokratije je kod ispitanika kojima se najmanje dopadaju Staljinisti-Komunisti, a pod tom grupom se obično podrazumevaju preostale

²⁰ Skala na ordinati je u obrnutom smeru u odnosu na onu prikazanu u Tabeli 1, tako da viši skor označava izraženije prihvatanje demokratije.

²¹ Naravno, pojedini od njih smatraju da se bore za suštinsku a ne samo formalnu demokratiju, ali to nije tema o kojoj se ovde može diskutovati.

pristalice povratka na sovjetski tip socijalizma. Na drugoj strani su kapitalisti i Jevreji – ove grupe se najmanje dopadaju ispitanicima sa relativno nižim prihvatanjem demokratije. Simboličko značenje pojma ‘kapitalisti’u post-komunističkom kontekstu je u znatnoj meri definisano kao suprotnost ‘Staljinistima’ili ‘tvrdochornim komunistima’, pa otuda ova grupa na suprotnoj strani. Kako bi se i očekivalo po polaznoj pretpostavci, izbor neke etničke grupe bi trebao da bude zasnovan na slabijem prihvatanju demokratskih principa.

Grafikon 2. Opšte prihvatanje demokratije i izbor najmanje omiljene grupe

Nalazi za Srbiju pokazuju dosta sličnosti sa oba evropska regiona, s tim što je nešto veća sličnost sa zapadnoevropskim zemljama, posebno što se tiče imigranata, homoseksualaca, kriminalaca, te neonacista.²² Najviše prihvatanje demokratije je kod ispitanika kojima se ne dopadaju Jevreji i Staljinisti-Komunisti, a zatim i kapitalisti i neonacisti. Podatak u vezi Jevreja protivreči gornjoj hipotezi, ali se mora uzeti sa znatnom rezervom zbog vrlo malog broja ispitanika koji su izabrali Jevreje za najmanje omiljenu grupu.

Interesantne razlike Istok-Zapad tiču se prvenstveno percepcije kapitalista i Jevreja (anarhisti-teroristi su prilično heterogena kategorija te ju je teško protumačiti

²² Najniže prihvatanje demokratije je kod onih srpskih ispitanika kojima su najneomiljenija grupa anarhisti-teroristi, ali nije jasno kako bi se to trebalo interpretirati, jer se ne zna koja grupa je navedena u originalnom upitniku.

u komparativnom kontekstu). U zapadnoj Evropi, izbor te dve grupe je povezan sa većim prihvatanjem demokratije, dok je odnos suprotan u istočnoj Evropi. Očigledno je da te dve grupe imaju drugačiji simbolički značaj u sferi politike.

U svakom slučaju, hipoteza da postoji povezanost između stepena prihvatanja demokratije i toga koje se grupe smatraju politički opasnim, je podržana. Dakle, koje grupe se ne tolerišu ima veze i sa nivoom tolerancije, i sa opštim prihvatanjem demokratije. Međutim, relacije nisu iste u oba slučaja. To još jednom pokazuje da su načelno prihvatanje demokratije i primena demokratskih principa na konkretne grupe različite stvari.

Politička tolerancija i načelno prihvatanje demokratije

Ako se uporede tabele 1 i 4, može se zapaziti da korelacija između opšte norme i konkretne primene, na agregatnom nivou nije naročito visoka. Numerički prikazano, korelacija na agregatnom podacima – aritmetičkim sredinama 31 uključena uzorka, je zapravo prilično niska, mada statistički značajna: $r=.27$. Dakle, u zemljama gde je izraženije načelno prihvatanje demokratije, u proseku je nešto viši stepen političke tolerancije.

Ruski ispitanici su među najkritičnijima prema demokratiji, a po indeksu tolerancije su u gornjem delu raspodele. Albanija je primer zemlje u kojoj je tendencija suprotna: načelno prihvatanje demokratije je gotovo univerzalno, ali je stepen netolerancije među najvišim. Zapravo, prosečni skor albanskih ispitanika je između skorova dve federalne jedinice Bosne i Hercegovine, pri čemu treba imati na umu da se na listama primenjenim u BiH nalaze grupe koje su praktično do pred samo istraživanje bile zaraćene.

Na individualnom nivou, posmatrajući dva regiona Evrope (plus Srbija) kao celine, povezanost je još slabije izražena. Tabela 5 prikazuje rezultate regresije na individualnom nivou u dva regiona Evrope i u Srbiji.²³ U Modelu 1 načelno prihvatanje demokratije je jedina nezavisna varijabla, dok je indeks političke tolerancije zavisna varijabla.²⁴ U istočnoj Evropi, očigledno, načelno prihvatanje demokratije nema uticaja na stepen tolerancije, jer regresioni koeficijent nije

²³ Sve varijable su standardizovane, tako da su koeficijenti uporedivi i među varijablama, i različitim poduzorcima.

²⁴ Analize saopštene u ovom odeljku su urađene i sa indeksom demokratske orijentacije kao nezavisnom varijablom. Radi poboljšanja pouzdanosti merenja demokratske orijentacije, konstruisana je kompozitna varijabla definisana prosečnim skorom na tri stavke koje se tiču opšteg stava prema demokratskom političkom uređenju. Prvi stav tvrdi da je „U demokratiji suviše neodlučnosti i raspravljanja” (e121). Stavka e122 glasi: „Demokratije nisu uspešne u održavanju reda.” Stavka e123 je već poznato načelno prihvatanje demokratije: „Demokratija možda ima svojih slabih strana, ali je bolja od svih drugih oblika vladavine.” Nalazi su gotovo identični bez obzira koja se nezavisna varijabla koristi, osim što su koeficijenti generalno nešto viši kada se upotrebi kompozitna mera.

značajan. U skladu sa pretpostavkom o uticaju demokratskog iskustva, veza je značajna u zapadnoj Evropi ($b=.21$, $p<.001$). U Srbiji, veza je takođe značajna, ali slabija nego u zapadnoj Evropi.

Jedna pretpostavka alternativna onoj o direktnoj vezi između načela i njegove primene je da su obe varijable pod uticajem stepena obrazovanja. Nivo obrazovanja bi mogao biti faktor koji utiče i na prihvatanje demokratije u načelu i na primenu te norme na konkretne grupe. Obrazovanje bi na tu vezu moglo da utiče direktno, time što bi pojedini nastavni sadržaji eksplicitno isticali tu vezu. Direktna veza je, međutim, manje verovatna za većinu ispitanika, posebno one socijalizovane u ranijim političkim sistemima. Indirektno, stepen obrazovanja se može videti i kao indeks kognitivnih kapaciteta, a ti kapaciteti, posebno izvođenje konkretnih implikacija iz apstraktnih principa, su neophodni za doslednu političku filozofiju. Ako je ova pretpostavka tačna, uvođenje statističke kontrole bi trebalo da anulira ili umanju direktnu vezu između načelnog prihvatanja demokratije i tolerancije.

Model 2 u Tabeli 5 prikazuje rezultate provere ove hipoteze. Pored obrazovanja, kao dodatna kontrolna varijabla je uzet u obzir i uzrast ispitanika. To je bitno zbog potencijalno različitog uticaja te varijable na shvatanje demokratije u različitim Evropskim zemljama posebno gde je u skorije vreme došlo do promene političkog sistema.

Rezultati pokazuju da je uvođenje kontrolnih varijabli zaista smanjilo vezu između načela i primene načela u zapadnoj Evropi i Srbiji. Međutim, koeficijenti nisu pali ispod granice značajnosti, što znači da između načelnog prihvatanja demokratije i stepena političke tolerancije postoji direktna veza bez obzira na kognitivnu kompetenciju. U istočnoj Evropi nije došlo do promene jer je veza i dalje ispod statističke značajnosti.

Tabela 5 Uticaj demokratske orijentacije na stepen političke tolerancije

	Istok*		Zapad*		Srbija	
	b	p	b	p	b	p
Model 1						
Opšte prihvatanje demokratije	.01	.231	.16	.001	.07	.009
Model 2						
Opšte prihvatanje demokratije	.01	.367	.12	.001	.05	.081
Starost	-.03	.001	-.04	.003	-.08	.011
Stepen obrazovanja	.04	.001	.20	.001	.09	.001
R ²	.004		.046		.027	

Zavisna varijabla: Indeks političke tolerancije. Sve varijable su standardizovane. * Ponderisano za uravnoteženu zastupljenost država. Metod izračunavanja prilagođen kompleksnosti uzorka (Stata procedura svy; specifikacija kompleksnog uzorka: svyset_n [pw=s018a], strata(s024a); Linearizovana procena st. greške).

Uzgrad, može se primetiti i da uzrast ima uticaj na toleranciju u istočnoj Evropi (i Srbiji), ali ne i u zapadnoj Evropi. Znači, opravdana je pretpostavka da

promena političkog sistema ima uticaja na toleranciju. Stepem obrazovanja ima direktan uticaj na toleranciju u sva tri uzorka, a posebno u zapadnoj Evropi.

Dakle, doslednosti između načela i konkretne primene demokratskih normi nema u istočnoj Evropi kao celini. Nalazi za Srbiju ipak svedoče da u pojedinim sredinama ta veza postoji, ali da je verovatno slabija nego u zemljama sa dužom demokratskom tradicijom.

Tabela 6 prikazuje rezultate regresione analize (kao u Modelu 1 gore), izvedene na pojedinačnim uzorcima raspoloživih zemalja Evrope. Leva strana tabele prikazuje rezultate za zemlje istočne Evrope, a desna Zapadne (i SAD). U većini zemalja istočne Evrope, veza nije statistički značajna. Značajna pozitivna asocijacija zabeležena je u svega nekoliko zemalja: Belorusija, Bugarska, Češka republika, Jermenija, Poljska, Ukrajina, i kao što je ranije pokazano, Srbija. U tih nekoliko uzoraka, veza je značajna i u istom smeru kao i u zapadnoj Evropi. Ipak, koeficijenti su prilično niski – najviši je u Poljskoj, $b=.10$ ($p<.01$). Neočekivano se javio i jedan negativni koeficijent, koji znači da je, u tom uzorku, izraženije načelno prihvatanje demokratije praćeno nižom političkom tolerancijom. Takav odnos je utvrđen u Azerbejdžanu.²⁵ Moguće je da se takav odnos javlja u sredinama gde demokratske vrednosti posebno ugrožene, tako da je netolerancija onih koji načelno prihvataju demokratiju odraz prepreka pred kojima se demokratski principi nalaze u datom kontekstu. Ostaje, međutim, za buduća istraživanja da potraže odgovor na taj problem.

U zemljama zapadne Evrope, povezanost između načela i konkretne primene je pozitivna i znatno viša nego u bivšim socijalističkim zemljama, mada jačina veze svakako nije impresivna. Izuzeci su Švajcarska i Finska, gde koeficijenti nisu statistički značajni.²⁶ Najviši koeficijenti su u Švedskoj ($b=.29$), zatim u SAD ($b=.22$), i Zapadnoj Nemačkoj ($b=.15$, u svim slučajevima $p<.001$).

Dakle, potvrđeni su neki od najranijih nalaza u vezi političke tolerancije, ali sada i na uzorcima iz 30 evropskih zemalja, da je veza između načelnog prihvatanja demokratije i primene demokratskih principa u konkretnim slučajevima, tj. politička tolerancija, vrlo slaba, ili nepostojeća. Takođe se pokazalo da iskustvo sa demokratskim sistemom ima uticaja na tu vezu, i to usmeru povećanja konzistentnosti između principa i njihove primene.

²⁵ Kada je upotrebljen kompozitni indeks demokratske orijentacije, negativni koeficijent je utvrđen i u Federaciji BiH.

²⁶ Na Finskom uzorku, koeficijent je na granici značajnosti od $p=.05$.

Tabela 6 Uticaj demokratske orijentacije na stepen tolerancije

Istočna Evropa		Zapadna Evropa	
Uzorak	b	Uzorak	b
Albanija	.02	Finska	.06
Azerbejdžan	-.06 ***	Nemačka (Istočna)	.09 **
Belorusija	.09 ***	Nemačka (Zapadna)	.15 ***
Bugarska	.07 **	Španija	.06 *
Crna Gora	-.09	Švajcarska	.02
Češka Republika	.08 *	Švedska	.29 ***
Estonija	.01	SAD	.22 ***
Federacija BiH	.01		
Gruzija	.00		
Hrvatska	.03		
Jermenija	.06 **		
Latvija	-.05		
Litvanija	-.04		
Mađarska	.02		
Makedonija	.03		
Moldavija	.00		
Poljska	.10 **		
Republika Srpska	.00		
Rumunija	.01		
Rusija	-.01		
Slovačka	.05		
Slovenija	-.03		
Srbija	.07 **		
Ukrajina	.04 *		

Zavisna varijabla: Indeks političke tolerancije. Nezavisna varijabla: načelno prihvatanje demokratije. Sve varijable su standardizovane. * $p < .05$; ** $p < .01$; *** $p < .001$ (dvostrani test).

Završna diskusija i zaključci

Evropljani sa obe strane nekadašnje gvozdene zavese generalno podržavaju demokratiju kao sistem, ali bi se vrlo malo njih uzdržalo da ozbiljno ne ograniči političke slobode različitim političkim grupama. Demokratski politički sistem prihvata velika većina ispitanika, ili je barem neutralna, u gotovo svim uključenim uzorcima. U Srbiji, od 10 ispitanika u proseku je samo jedan eksplicitno protiv demokratije. Demokratija je, očigledno, postala opšta norma, sa kojom je gotovo svaka Evropljanka spremna da se odmah složi. Međutim, problemi nastaju u izvođenju etičkih implikacija osnovnih demokratskih principa. Jedna od tih implikacija je da je u demokratiji gotovo neophodno da se tolerišu grupe i pojedinci čiji nam politički program, životni stil, etničko poreklo, ili bilo šta drugo, izgledaju krajnje neprihvatljivo. Štaviše, prema pojedinim istraživačima političke netolerancije, ako se demokratija ozbiljno shvata onda tolerancija mora da obuhvati i one grupe koje su antidemokratski orijentisane (Gibson i Bingham, 1984; Duch i Gibson, 1992). Velika većina Evropljana, očigledno, ima sasvim suprotno mišljenje o tome. Sadašnji nalazi o veoma niskom nivou tolerancije, posebno u istočnoj

Evropi, potvrđuju ranije nalaze (Bahry et al., 1997; Gibson, 1997; Gibson i Duch, 1993; Todosijević i Enyedi, 2002), s time što je to ovde pokazano na do sada najvećem uzorku Evropskih zemalja.

Što se tiče razlika u tome prema kojim grupama je netolerancija usmerena, pokazalo se da su grupe koje u javnom diskursu imaju legitimniji status političkih aktera generalno ređe predmet netolerancije. Primer za to su etničke grupe, ili homoseksualci, prema kojima je netolerancija relativno retko usmerena. Prema tome, izgleda da postoji implicitna norma da etničke grupe, ma koliko se doživljavale kao ugrožavajuće, imaju više prava na političko delovanje nego druge grupe.

Pokazalo se i da politička istorija ima uticaja na izbor objekta netolerancije. Tako su, na primer, Staljinisti/komunisti naročito neomiljeni u Estoniji, a neonacisti u Nemačkoj. Ostaje da buduća istraživanja detaljnije utvrde uticaj individualnih faktora, kao što je ideološka orijentacija, ili karakteristike ličnosti. Psihološka hipoteza, koja je ovde mogla samo indirektno ispitana, naime da bi grupe koje su neomiljene manje autoritarnim osobama mogle biti više tolerisane, nije dobila podršku što se tiče neonacista, a donekle jeste u zapadnoj Evropi što se tiče homoseksualaca.

Hipoteza da prihvatanje demokratije ima uticaja na usmeravanje netolerancije prema grupama koje se suprotstavljaju demokratskom poretku je u glavnom podržana. Najvećem delu ispitanika je teško da primene demokratska pravila na one grupe koje se svojim programom i aktivnostima suprotstavljaju demokratskom sistemu. Izgleda da ispitanici rezonuju po principu reciprociteta: ako izvesna grupa ne prihvata demokratiju, ni demokratija ne mora da prihvati tu grupu, tj. demokratski principi ne moraju na nju da se primene. Dakle, pokazalo se da izbor objekta netolerancije ima veze i sa nivoom tolerancije, i sa opštim prihvatanjem demokratije, ali da relacije nisu iste u oba slučaja. Na primer, na Zapadu, nivo tolerancije onih kojima su homoseksualci najmanje omiljena grupa je relativno visok (grupa se doživljava kao legitimni akter), dok je, s druge strane, njihovo načelno prihvatanje demokratije najniže (grupa nije opasnost za demokratiju). To još jednom pokazuje da su načelno prihvatanje demokratije i primena demokratskih principa na konkretne grupe različite stvari.

I pored očigledne lakoće sa kojom većina Evropljana pronalazi grupe na koje ne želi da primeni načela demokratije, postoji statistički značajna veza između prihvatanja demokratije u načelu i stepena tolerancije. Ta je veza izraženija na agregatnom nivou, što bi moglo da znači da se radi o povezanim aspektima šire političke kulture. Na individualnom nivou, veza je relativno slaba, ali ako postoji onda je u pozitivnom smeru. Takođe se pokazalo da je kognitivni kapacitet, predstavljen stepenom obrazovanja, samo delom odgovoran za vezu između norme i njene primene. Među njima postoji i direktna veza. Iako je jasno da sve šire

prihvatanje opštih i apstraktnih demokratskih normi neće po sebi rešiti problem političke netolerancije (Marquardt-Pyatt i Paxton, 2006, Guérin et al. 2004), ovaj nalaz je ohrabrujući jer izgleda da ipak postoji transfer od opštih normi ka konkretnoj primeni.

Postoje i velike varijacije između pojedinačnih uzoraka. U većini istočnoevropskih zemalja, veza na individualnom nivou ne postoji, a tamo gde je zabeležena, redovno je vrlo slaba. Asocijacija je izraženija u zapadnoj Evropi, ali i tamo postoje odstupanja. Verovatno bi u model trebalo uneti i neke dodatne makropolitike faktore, kao što je stepen vidljivosti i aktivnosti pojedinih grupa, te pojedine karakteristike političke istorije. Recimo, nije neobično da je netolerancija prema neonacistima najizraženija upravo u Nemačkoj, s tim što tamo postoje i zakonska ograničenja njihovom političkom organizovanju.

Mišljenje da Srbija ima problem sa političkom tolerancijom je, u svetlu prikazanih nalaza, nesumnjivo tačno. Iako je kod nas načelno prihvatanje demokratije gotovo univerzalno, nivo tolerancije je veoma nizak. Manje od dva procenta ispitanika bi najneomiljenoj grupi dozvolilo sve tri osnovne političke slobode. Ono što, međutim, to mišljenje redovno previđa je da zapravo cela Evropa ima problem sa političkom tolerancijom. Ovo istraživanje nije ustanovilo ništa što bi bilo posebno specifično za Srbiju. Po većini parametara, ovdašnji ispitanici su bliski ispitanicima iz susednih zemalja. Tolerancija i opšte prihvatanje demokratije su generalno niži nego u zapadnoj Evropi, a viši nego u bivšim Sovjetskim republikama. Dakle, Srbija se nalazi tamo gde bi se po svojoj istoriji i geografiji i trebala da nađe.

Jedan od najupečatljivijih nalaza je konzisteno viši stepen tolerancije u zemljama sa dužom demokratskom tradicijom, tj. u zapadnoj Evropi.²⁷ Hipoteza o uticaju demokratskog iskustva je potvrđena u dva smisla. Ne samo da je nivo tolerancije viši u zemljama sa dužim demokratskim iskustvom (Marquardt-Pyatt i Paxton 2007), nego je i veza između prihvatanja opštih normi i njihove konkretne primene jača. Izgleda da na Istoku, ispitanici bivaju lakše poneseni svojim emocionalnim stavom prema političkim protivnicima, te gube iz vida da time ignorišu implikacije sopstvenih opštijih vrednosti i uverenja.

Očigledno, temeljnije prihvatanje suštinskih i kontroverznih demokratskih vrednosti, kao što je politička tolerancija, podrazumeva dug i polagan proces učenja (Marquardt-Pyatt i Paxton 2007). Moglo bi se, dakle pretpostaviti, da će do tolerantnije političke klime u novim demokratijama doći pre procesom smene generacija no propagandom i političkim aktivizmom. Naravno, podrazumevajući da opšti kulturni i politički uslovi za razvoj tolerancije budu povoljni.

²⁷ To je centralni nalaz analize Peffleya i Rohrschneidera (2003), na osnovu analize 17 uzoraka iz WVS podataka. Naše istraživanje potkrepljuje taj nalaz na proširenom skupu zemalja.

Literatura

- Bahry, D., Boaz, C. i Gordon, S. B. (1997). Tolerance, Transition, and Support for Civil Liberties in Russia. *Comparative Political Studies*, 30, 484-511.
- Dahl, R. (1991). *Democracy and its Critics*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Dahl, R. A. (1971). *Polyarchy*. New Haven: Yale University Press.
- Duch, R.M. i J. L. Gibson (1992). "Putting Up With" Fascists in Western Europe: A Comparative, Cross-Level Analysis of Political Tolerance. *Western Political Quarterly*, Vol. 45, No. 1, pp. 237-273.
- Enyedi, Zs. i Todosijević, B. (2001). *Political Tolerance in Hungary*. Working Paper #13, Political Science Department, CEU, Budapest.
- Gibson, J. L. (1989). The Structure of Attitudinal Tolerance in the United States. *British Journal of Political Science*, 19, 562-57.
- Gibson, J. L. (1992). The Political Consequences of Intolerance: Cultural Conformity and Political Freedom. *American Political Science Review*, 86, 338-356.
- Gibson, J. L. (1997). Mass Opposition to the Soviet Putsch on August 1991: Collective Action, Rational Choice, and Democratic Values in the Former Soviet Union. *American Political Science Review*, 91, 671-684.
- Gibson, J. L. (2006). Enigmas of Intolerance: Fifty Years after Stouffer's Communism, Conformity, and Civil Liberties. *Perspectives on Politics*, 4, 21-34.
- Gibson, J. L. i Bingham, R. D. (1984). Skokie, Nazis, and the Elitist Theory of Democracy. *Western Political Quarterly* 37, 1, 32-47.
- Gibson, J. L., i Duch, R. M. (1993). Political Intolerance in the U.S.S.R.: The Distribution and Etiology of Mass Opinion. *Comparative Political Studies*, 26, 286-329.
- Guérin, D., F. Petry i J. Crête (2004). Tolerance, Protest and Democratic Transition: Survey Evidence from 13 Post-communist Countries. *European Journal of Political Research* 43, 371-395.
- Kaprov, V. (1999). Political Tolerance in Poland and the United States. *Social Forces*, 77, 4, 1525- 5.
- Lawrence, D. G. (1976). Procedural Norms and Tolerance: A Reassessment. *American Political Science Review*, 70, 80-100.
- Marquardt-Pyatt, S. i P. Paxton (2007). In Principle and in Practice: Learning Political Tolerance in Eastern and Western Europe. *Political Behavior* 29, 89-113.
- McClosky, H. (1964). Consensus and Ideology in American Politics. *American Political Science Review*, 58, 361-382.
- Peffley, M. i R. Rohrschneider (2003). Democratization and Political Tolerance in Seventeen Countries: A Multi-Level Model of Democratic Learning. *Political Research Quarterly*, 56, 3, 243-257.

- Prothro, J. W., i Grigg, C. W. (1960). Fundamental Principles of Democracy: Bases of Agreement and Disagreement. *Journal of Politics*, 22, 276-294.
- Stouffer, S. C. (1955). *Communism Conformity, and Civil Liberties*. New York: Doubleday.
- Sullivan, J. L., Piereson, J., i Marcus, G. E. (1979). An Alternative Conceptualisation of Political Tolerance: Illusory Increases, 1950's-1970's. *American Political Science Review* 73, 781-794.
- Sullivan, J. L., Piereson, J., i Marcus, G. E. (1982). *Political Tolerance and American Democracy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sullivan, J., M., Walsh, P., i Roberts, N. S. (1985). *Political Tolerance in Context*. Boulder, CO: Westview.
- Todosijević, B. i Enyedi, Zs. (2002). *Causal Modelling of Political Tolerance in Hungary*. Rad prikazan na XXV Godišnjoj konferenciji Međunarodnog udruženja za političku psihologiju (ISPP), Berlin, 16.-19. Jul 2002.
- Weissberg, R. (1990). Political Tolerance: A Case Study in the Study of Public Opinion and Democratic Theory. *Research in Micropolitics*, Vol. 3 (pp. 119-142). Greenwich, CT: JAI Press.